

GRADIVO

Miscellanea

Nataša Golob, Ljubljana

KADELNE INICIALE
V DVEH VOLUMNIH
FRANČIŠKANSKEGA GRADUALA*

Pred nedavnim je izšla monografija o frančiškanih v Ljubljani, zgodovini in sedanjosti samostana, cerkve in župnije,¹ v kateri je tudi poglavje o knjižnici v frančiškanskem samostanu, bolje rečeno, o knjigah v njej, ne o prostoru. Prav gotovo pomenijo najbogatejši del knjižničnega fonda prvotiski in knjige p. Žige Škerpina, zato se je Jaro Dolar v tem članku le bežno pomudil ob rokopisnem gradivu, z navedbo, da hrani pet rokopisov, od tega je eden na papirju in štirje na pergamentu.² Sestavek je zaključil z mislijo, da knjižnica še čaka raziskoval-

* Raziskovalno delo v Grazu mi je omogočila finančna podpora za bilateralni projekt »Katalogiziranje slovenskih in avstrijskih srednjeveških rokopisov v slovenskih in avstrijskih knjižnicah in arhivih«, ki ga na avstrijski strani vodi Avstrijska akademija znanosti oz. Komisija za pisne in knjižne spomenike srednjega veka (Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters), katere predstojnik je prof. dr. Otto Kresten. V Sloveniji se je delo odvijalo v okviru programske skupine »Evropska umetnost in njeni vplivi na slovenskem umetnostnem prostoru«, ki jo je do 2002 financiralo Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport. – Posebej se zahvaljujem dr. Franzu Lacknerju (Avstrijska akademija znanosti), fr. Didacu Sudyju (knjižnica Frančiškanskega samostana v Gradcu), Jožetu Škofljancu (Arhiv Republike Slovenije) in dr. Miranu Špeliču (Frančiškanski samostan v Ljubljani) za podporo in marsikateri podatek.

¹ P. Silvin KRANJC (ed.), *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, Ljubljana 2000; Guido RANT, *Die Franziskaner der österreichischen Provinz. Ihr Wirken in Nieder-Österreich, Steiermark und Krain bis zum Verfall der Kustodie Krein und ihrer Klöster (1596)*, Stein in Krain 1908.

² Jaro DOLAR, Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani, v: *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, (ed. S. Kranjc) Ljubljana 2000, pp. 433–447, za rokopise cf. p. 437. Zgodovinsko delo p. Maura Fajdige prav tako ne pove ničesar o rokopisih v knjižnici od ustanovitve do 1550: P. Maurus FAIDICA, *Bosnia Serapica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosnae deinde Bosnae Croatiae nunc Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae Ordinis Minorum S. Francisci strictoris observantiae nuncupatae in tres partibus divisa ... congesta P. Mauro Faidiga ejusdem Ordinis et Provinciae Alumno, Anno 1777* (s. l.).

nega knjižničarja, iz česar je razbrati, da je treba še marsikaj pojasniti. Pri svoji navedbi rokopisov se je J. Dolar nekoliko naslonil na katalog *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji* Milka Kosa in Franceta Steleta,³ pri čemer seveda niso mogli dobiti mesta ne t. i. delni rokopisi⁴ in fragmenti,⁵ še manj pa tisti rokopisi, ki so bili last frančiškanskega samostana v Ljubljani, vendar so danes v drugih zbirkah.

Za izhodišče celovite obravnave srednjeveškega gradiva v frančiškanski knjižnici v Ljubljani bi bil nadvse dobrodošel katalog, popis knjig – ki bi lahko nastal leta 1491, ko so samostan zapustili kon-

³ Milko KOS – France STELE, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana 1931; obravnavanih je pet rokopisnih enot na str. 141–145; Nataša GOLOB, Zbornik, Ljubljana, Frančiškanski samostan, sign. 3859, kat. enota str. 66, v: *Biblije na Slovenskem* (ed. G. Kocijančič), Ljubljana 1996.

⁴ Med temi sta delna rokopisa Saško zrcalo (17 folijev) in himnarij z Marijinim oficijem (39 folijev), oba iz 15. stoletja.

⁵ Znaenkrat je evidentiranih 27 fragmentov, kodikološki popis vseh fragmentov in opredelitev pa je samostojna naloga, ki še ni povsem stekla. – Večina fragmentov je bila ali še vedno je del knjigoveške celote, njihovo poreklo (provenienco) pa bo težko določevati. Ljubljanski knjigovezi so (tako kot v večini notranjeavstrijskih krajev od 16. do 19. stoletja) od cerkvenih in drugih prodajalcev kupovali izločene srednjeveške rokopise ali dele rokopisov za mal denar kot makulturni material tako v Ljubljani kot drugih bližnjih krajih. Po tem, kar je v sedanji frančiškanski knjižnici videti, kaže skoraj ves knjižni fond (pred 1800) vezavo v dveh izrazitejših oblikovnih značilnostih, kjer bi starejšo skupino najbrž lahko povezovali s knjigovozom Janezom Webrom (mogoče njegovo donacijo, o kateri govori Valvasor), mlajšo pa z osebnim naročilom p. Žige Škerpina (1689–1755). – Provenienco knjigoveških makulatur je praviloma mogoče opredeliti le na temelju vsebine (ki jo preberemo na fragmentu) in lahko torej samo za frančiškanski red značilna besedila pogojno povežemo z zgodovino ljubljanskega samostana, skoraj nikoli pa ne najdemo na fragmentu zaznamka o izvoru oz. starejšem lastniku. Tako je veliko vprašanje, ali lahko s prvo generacijo frančiškanov povežemo fragment Svetega pisma (ok. 1220–1230), v katerega je vezana inkunabula s Homilijami Janeza Zlatousta itd., ker je polusnjena vezava iz 16. stoletja, knjiga pa je prišla v sedanjo zbirko iz razpuščenega kapucinskega samostana. Cf. *Frančiškani v Ljubljani* 2000, cit. n. 1, p. 185. Johann Weikhard VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, Nürnberg 1689 oz. Rudolfswerth 1877–1879, XI. knjiga, p. 692. – Za nekatere glasbene rokopise iz frančiškanskega samostana cf. Janez HÖFLER, *Tokovi glasbene kulture na Slovenskem od začetkov do 19. stoletja*, Ljubljana 1970, p. 15, p. 33; vsi trije rokopisi so evidentirani v: Ivan KLEMENČIČ – Janez HÖFLER, *Glasbeni rokopisi in tiski na Slovenskem do leta 1800. Katalog*, Ljubljana 1967, pp. 19–20; Jurij SNOI, *Srednjeveški glasbeni kodeksi. Izbor reprezentativnih primerov iz slovenskih knjižnic*, Ljubljana 1997, pp. 54–56.

ventuali in so ga prevzeli observanti. Tega kataloga vsaj zaenkrat ne poznam in najbrž ni upanja, da bi ga našli. – Vsekakor si smemo predstavljati, da so bile v knjižnici frančiškanskega samostana že od stalne naselitve, torej še pred sredino 13. stoletja, na voljo za delovanje in izobraževanje potrebne knjige,⁶ s prihodom observantov pa je očitno dosti bolj intelektualno ozračje spodbudilo prepisovanje in nakupe knjig. Prvi gvardijan ljubljanskih observantov je bil Aleksander iz Bratislave († 1496). S sabo je privedel deset redovnih očetov, med katerimi sta bila vsaj dva nadvse izobražena in tudi odlična pridigarja, Ludvik iz Slavonije († 1510) in Jakob iz Straubinga († 1513). Vrhu tega je leta 1513 lavantinski škof Leonhard Pewelr (1508–1536) podelil red mašništva ljubljanskima frančiškanoma Magnusu ‚de Schanaw‘ in Krištofu, leta 1516 pa Hieronimu in Amandu.⁷ Nedolgo zatem se je pomen

⁶ V svoji analizi poslopja in opreme starega frančiškanskega samostana na današnjem Vodnikovem trgu je Marko Lesar tudi opredelil lokacijo knjižnice, ki je bila – tako kot velja za frančiškanske samostane – v nadgradnji križnega hodnika ali v bivalnem traktu. Pri analizi se je oprl na Valvasorjevo »Veliko veduto Ljubljane«, ki je nastala v šestdesetih letih 17. stoletja, kjer se frančiškanski samostan kaže v svojem jedru še kot gotška arhitektura, veduta pa ga predstavlja s severne strani. »Na severni strani cerkve je prizidan križni hodnik s šilastimi, še gotskimi arkadami, ki je pokrit z enotno kapno streho kot ladja cerkve, na treh straneh pa ga obdajajo enaka enonadstropna poslopja. Šilaste arkade vidimo tudi ob vzhodnem krilu hodnika. Kompleks tega križnega hodnika ne sega dlje od dolžine ladje. Zvonik stoji na vzhodnem koncu severnega krila križnega hodnika, zato domnevam, da se je ob gradnji križnega hodnika računalo z njim, s tem pa ga postavljam najpozneje v 15. stoletje, kar kaže njegova značilna oblika, ki je vidna tudi pri drugih frančiškanskih cerkvah. Bolj shematična izvedba podobe na Valvasorjevem prospektu Ljubljane v Slavi in Greyscherjeve podobe je vzrok, da oba kažeta zvonik kar v sredi med ladjo in prezbitერიjem, ki sta dobila verjetno tudi v resnici enotno streho. Začeta barokizacija se je videla na veliki veduti le v podaljšanju novega samostanskega trakta, tako da je vzhodno krilo križnega hodnika podaljšano z enonadstropnim traktom in renesančno-baročnimi arkadami v pritličju. Tudi zahodni trakt sega malo prek ogla križnega hodnika (biblioteka), pred cerkveno fasado pa mu je pravokotno proti zahodu dozidan še en, ki z njim oklepa drevesni vrt ...« Marko LESAR, Nekdanji frančiškanski samostan, njegova arhitektura in oprema, v: *Frančiškani v Ljubljani* 2000. cit. n. 1, pp. 149–200, zlasti 157–159.

⁷ Po: Jože ŠKOFIJEVEC, Red manjših bratov (O. F. M.) in provinca sv. Križa, v: *Frančiškani v Ljubljani* 2000. cit. n. 1, pp. 9–80, zlasti 34–35; Jože MLINARIČ, Frančiškanski samostan od ustanovitve okoli 1240 do preselitve leta 1784, v: *Frančiškani v Ljubljani* 2000. cit. n. 1, pp. 80–148, zlasti 104–110

in n. 74. – Navedba, da je bil prvi gvardijan po naselitvi observantov »Aleksander Possoni«, je napačna: v nekrologu za avstrijsko provinco je za leto 1496 vpis: »Fr. Alexander de Pozonia«, kar je oznaka kraja, od koder je imenovani gvardijan bil, torej »Aleksander Bratislavski« ali »Aleksander iz Bratislave«. Srednjeveško ime Bratislave je Posonium, »castrum Posonium« je imenovan v listini iz leta 1139. Cf. Vladimir HORVÁTH, *Bratislavské mestké privilegium*, Bratislava 1991, p. 8. Vsekakor pa je bil ta gvardijan nad vse spoštovan mož, ker ga nekrolog opiše: »Fr. Alexander de Pozonia. Sac Magr. artium Coloniensis, duabus vicibus fuit Vicarius Prouinciae, praedicator dulcis et deuotus, sapius Guardianus, lector iuuenum, multum fideliter laboravit pro Prouincia, Vir magna deuotionis, et exemplaris vitae. in labaco«. – Ne moremo zatrdno ugotoviti, kdo vse je še prišel z Aleksandrom iz Bratislave; nekrolog nam sporoča več imen frančiškanov, ki bi utegnili priti leta 1491. Vpisi ne povedo, kdaj je ta ali oni brat prišel v Ljubljano in – kljub mestoma nenavadnemu veselju, da nekrolog dokumentira starost pokojnika – za ljubljanske observante praviloma ne pove starosti ob smrti. Vseeno navajam vpise smrtnih letnic za leta po naselitvi observantov, ne oziraje se, ali gre za laika (*laicus* – la.), duhovnika (*sacerdos* – sac.), vikarja (*vicarius* – vic.), spovednika (*confessor* – con.) ali pridigarja (*praedicator* – praed.): 9v–1491: Fr. Petrus de Gottsche. la. in Labaco; 9v–1492: Fr. Romanus Sac. in labaco; 11v–1496: Fr. Erasmus de Austria Sac. in Labaco; 11v–1496: Fr. Alexander de Posonia (gl. zgoraj); 11v–1497: Fr. Franc/iscus/. la. Procurator. in labaco; 11v–1496: Fr. Vitus de Nouiburga. Sac. in labaco; 12r–1499: Fr. Cassianus de libera Ciuitate. Sac. in Labaco; 12v–1502: Fr. Mathias. Sac. Capellanus. Clanhoffer. in labaco; 14r–1505: Fr. Bernardinus de Ellerspach. Sac. in labaco; 14r–1506: Fr. Erasmus de Atemcastris. Sac. in Labaco; 15v–1510: Fr. Joachim de Traunstein. Sac. praedicator, confessor, ut Guardianus. obijt in Labaco; 15v–1510: Fr. Paulus de Carniola. Laicus Sartor. Labaci; 15v–1510: Fr. Ludou/icus/ de Schlaunonia. Sac. bonus ac feruens praedicator. In utraque lingua. Labaci; 16r–1512: Fr. Josephus de Supronio. Fr. deuotus. labaci; 16v–1513: Fr. Jacobus de Straubing praedicator gratissimus, lector Fratrum utilis secundo anno sui Vicariatus obijt faciliter in labaco. Vir conscientiosus, exemplaris Vitae. 42; 17r–1514: Fr. Bernardus de Ratisbona. Sac. benedoctus, bonus praedicator, in flore iuuentutis suae obijt. 32. in Labaco; 18v–1518: Fr. Patritius Sac. praedicator. confessor, fuit in saeculo Sac. in labaco; 21v–1524: Fr. Sebaldu de Monaco. Sac. in Labaco; 21v–1524: Fr. Bartolomaeus la. de Selikatur in Labaco; 23r–1529: Fr. Michael de Ascha. Sac. et Vic. Loci. Sapius Guardianus. Praedicator Confessor. In Labaco; 24r–1530: Fr. Angelus de Salisburga. Sac. Saepe Vicarius loci et Guardianus ac confessor. In Labaco; 26v–1538: Fr. Paulus sac. Saepe vic. loci, deuotus Fr. et Procurator. defunctus in Labaco; 27v–1541: Fr. Thomas de Salisburgo Praedicator solennis, populo accepissimus utriusquae status. Hic Reverendus Pater ob fidei defensionem bis a Lutheranis grauiter vulneratus extitit. Qui quoque in ministeriatu suo feruentissimus zelo tractus inter Anabaptistas disputationis causa se contulit et Iste Reverendus Pater Labaci a Lutheranis inuitatus veneno, ut dicitur, accepto, non longa infirmitate

ljubljskega samostana še povečal, ker so samostani na Kranjskem po letu 1517 oblikovali znotraj avstrijske province samostojno kranjsko kustodijo, imenovano *custodia Carnioliae*.⁸ Vendar že leto 1559, ko so se v ljubljanski samostan priselili frančiškani iz Bosne, pomeni pravno ukinitvev kranjske kustodije. Na drugi strani pa je res, da je še leta 1586 avstrijski provincial imenoval ljubljanskega gvardijana.⁹ – Leta 1596 so v Ljubljano prišli jezuiti in tisto leto so ukinili frančiškanski samostan, tako da so veliko knjig začasno preselili v Gradec, v samostan na bregu Mure.¹⁰ Ni znana popolna vrsta gvardijanov ljubljanskega samostana, ker so šematizmi za 16. stoletje pomanjkljivi. Zato je posebej dragocen vpis na fol. 195v v kodeksu, hranjen v knjižnici frančiškega samostana v Gradcu, s signaturo iz 18. stoletja *T. fol. No. 6* in sedanjo signaturo *A 64/43: Frater Franciscus de Casteluzza Calabriae civit. Castrovillarum guard. Labacensis 1575*. Dobrih sedemdeset, če ne osemdeset let po nastanku kodeksa se je gvardijan ljubljanskega frančiškega samostana Frančišek iz Casteluzze vpisal – kot bralec? Kot varuh knjižne zakladnice? In sploh: zakaj? Je pretilo, da bodo rokopise in tiskane knjige ljubljanskim frančiškanom odvzeli? Ta leta so jim bila – kot je razvidno iz povedanega, pa tudi zaradi protestantizma – vse prej kot naklonjena, vendar kodeksov, vsaj tistih iz časa po 1491, v tem času še niso prenesli v Avstrijo.

*detentus, ibidem miseriam humanam conclusit in Domino, feria secunda Dominicae Palmarum 11. Aprilis; 28r–1541: Fr. Innocentius de Pfarrkirchen. Sac. Obijt Labacj; 28v–1545: Fr. Bartholomeus. Sac. In Labaco; 28v–1546: Fr. Bartholomaeus de Rudolffswerd. Praedicator et confessor. Pictor bonus. Labaci; 29r–1549: Fr. Wolfgangus de Goritia. Senex bonus Pater. Praedic. Et confessor. Ultimo suae vitae caecus factus obiit in loco Labacensi. Carnioliae custodiae; 29v–1558: Fr. Joann: Posch de labaco conf. Senex et bonus Pater, mansuetus pius ac pacificus obiit in Labaco finito suo Guardianatur, ibidem sepultus; 31r–1559: Fr. Georgius Labacensis p. sac. – Vpis za Mihaela iz Ljubljane, ki je umrl v Novem mestu, pa ne pomeni nujno, da je tudi prej živel med ljubljanskimi observanti: 13v–1505: Fr. Michael de Labaco. Sac. Capellanus olim Dni. Räuber. Praedicator. etiam Guardianus. In Ruedolffswerd. Izpisano po: *Album Fratrum Defunctorum. Registrum Fratrum defunctorum Prouinciæ Austriae. Anno Domini 1451*; Dunaj, Archiv der Österreichischen Franziskanerprovinz, B–2.*

⁸ ŠKOFLIJANEC 2000, cit. n. 7, p. 35, n. 43.

⁹ ŠKOFLIJANEC 2000, cit. n. 7, p. 37.

¹⁰ Angelik TOMINEC, Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci, v: *Cvetje z vrtov sv. Frančiška, Slavnostni izvod v spomin sedme stoletnice smrti sv. Frančiška*, Ljubljana 1926, pp. 36–64.

Ta kodeks je eden od sedmih v graški frančiškanski knjižnici,¹¹ ki jih v homogeno skupino povezuje več prvin: vsi so nastali v drugem desetletju 16. stoletja, imajo enake, pravzaprav do centimetra skladne dimenzije, čeprav so delo različnih kopistov, so vsi pisani v enaki gotici-antikvi (*gotica antiqua*), značilno italianizirajoči pisavi južnonemških pisnih provinc,¹² note so prav tako zapisane v enakem slogu, enaka so zrcala in pisni mediji. Splošno uveljavljene in enobarvne lombarde seveda niso presentljive, vendar najdemo v vseh rokopisih enak silhuetni okras z enakimi izrastki, obrobnimi linijami, lističi in ev. želodi, povsod so enake kadelne iniciiale in tudi slikarske iniciiale najdemo v omenjenih rokopisih, vendar so delo nekaj iluminatorjev, sem in tja celo prav dobrih. Kot dokument njihove zgodovine se nam razkrivajo zaporedne signature, ki so jih kodeksi dobili ob hkratnem prevzemu v

¹¹ Didacus SUDY – Maria MAIROL, *Inhaltsverzeichnis. Manuskripte und Manuscript-Fragmente in der Bibliothek des Franziskanerklosters in Graz*, Graz (s.a.); Maria MAIROL, *Die datierten Handschriften in der Steiermark außerhalb Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600. Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich*, Bd. VII, Wien 1988, p. 91, figg. 348–349.

¹² Pisava, ki jo imenujemo *gotica antiqua*, je značilna stvaritev v rokopisih druge polovice 15. stoletja, ki pa niso italijanskega izvora. Včasih se zanjo pojavi še vedno termin »gotsko-humanistična mešana / vmesna pisava«, ki pa ga stroka ne uporablja več zaradi terminoloških in oblikovnih zamenjav. Prav trdne terminologije torej še vedno ni, dasi se uveljavi ta pisava tudi v številnih tiskih zlasti na avstrijsko-južnonemško-švicarskem območju vsaj ok. 1468. Augsburg je za ta tip »italianizirajoče rotunde« (izraz Wolfa Gehrta) pokazal posebno naklonjenost in Leonhard Wagner, nedvomno najpomembnejši kaligraf obdobja prvih dveh desetletij 16. stoletja, jo je pogosto uporabljal. Vsekakor je Wagnerjev kompendij *Proba centum scripturarum* osrednji spomenik tega južnonemškega raziskovanja oblikovnih danosti, ki izvirajo iz starejših pisav (od elegantne rimske prek karolinške do *renovatio humanistica* po Petrarkovi spodbudi). Sicer pa je *gotica antiqua* pogosta tudi v nižjeavstrijskem prostoru, torej na Dunaju, v Passau itd. Prim. Wolf GEHRT, Benediktregel, v: *450 Jahre Staats- und Stadtbibliothek Augsburg: Kostbare Handschriften und alte Drucke* (ed. Helmut Gier), Augsburg 1987, p. 18, fig. 12; Walter PÖTZL, Der Kalligraph Leonhard Wagner aus Schwabmünchen, v: *Heimatverein für den Landkreis Augsburg*, Augsburg 1973, pp. 106–131, zlasti p. 119 ss.; Carl WEHMER, *Proba centum scripturarum*, 1–2, Leipzig 1963; Franz LACKNER, *Katalog der Streubestände in Wien und Niederösterreich. Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters etc. Reihe II, Band 5*, Wien 2000, npr. pisave v kat. enotah E–1, E–3, E–5 in E–7.

1. Gradec, knjižnica Frančiškanskega samostana, cod. A 63/51, fol. 267v

novo knjižnično okolje.¹³ Kot »materialni dokaz« te povezanosti pa moramo šteti rokopise v Ljubljani, ki so en volumen antifonarija in dva volumna gradualov: po Snojevih besedah so ti trije rokopisi »komplet mašne in oficijske liturgije«. ¹⁴ Kornji rabi namenjene antifonarije in gradualne so praviloma nastavili vsaj v dveh volumnih in vsak od teh treh ljubljanskih rokopisov ima svojo drugo polovico v Gradcu, kar je seveda razvidno tako po tekstovni kot tudi po iluminatorski in drugi kodikološko skladni strukturi. Obravnavanje vseh desetih kodeksov bi odprlo veliko predstavitev in tudi precej vprašanj, zato se tokrat ustavljam le ob dveh gradualnih rokopisih, ki sta bila svoje čase vsebinska in liturgična celota, in sta sedaj hranjena v Gradcu in Ljubljani pod signaturama A 63/51¹⁵ in 6772.¹⁶

¹³ Gre za naslednje enote: 1. Y fol. N° 26 = A 64/37 (7587); 2. T. Fol. N° 1 = A 64/38; 3. T. Fol. N° 2 = A 64/39; 4. T. Fol. N° 3 = A 64/40; 5. T. 5 = A 64/42; 6. T. Fol. N° 6 = A 64/43; 7. Y fol. N° 25 = A 63/51.

¹⁴ SNOJ 1997, cit. n. 5, p. 54.

¹⁵ Za celovit kodikološki popis glej prilogo 1.

¹⁶ Za celovit kodikološki popis glej prilogo 2.

LXXI LXXII In ista... LVI LXI
 off lectura... off... Sapi... Confitebitur
 LXXIII LXXIV In ista... LXV
 Alla... off... off... off... off... off...
 In ista... Curia... off... off... off...
 In ista... off... off... off... off...
 Alla... off... off... off... off...
 LXXVII LXXVIII off... off...
 off... off... off... off...
 LXXXIII

In medio ecclesie **I**ntrouit

Spiritus et impleuit e
 us domini spiritu sapientie et
 intel lectus stoliz glori e in tu
 ite uny **B**onū est cōfiteri do
 mino et ps. allere nomini tuo. Al tis
 sume v. **G**loria. **M**ele lu

LXXXIII
 Introuit. **B**onū est meditare.

2. Ljubljana, knjižnica Frančiškanskega samostana, sign. 6772, fol. 19r

Če uvodoma rečem, da ni njun slikarski okras nič posebnega, je torej vprašanje, zakaj sem se odločila, da se posvetim samo njima. – V umetnostnozgodovinskih razpravah je pozornost povečini namenjena slikarskemu deležu v polnem pomenu besede in se prispevek kaligrafov stisne v ozadje. To je – kot vemo – prav obratno vrednotenje, kot je bilo vse do konca ere rokopisne knjige v sredini 16. stoletja. Kopisti, kaligrafi so bili – tudi zaradi znanja jezika – v srednjem veku bolj cenjeni kot slikarji; s tiskano knjigo pa so postala besedila nepri- merno bolj dostopna in takrat se je zlagoma spremenilo vrednotenje kopistovega in iluminatorjevega znanja. V našem primeru pa imamo dva volumna, ki sta nastala v času, ko je rokopisna knjiga že pridobi- vala značaj redkosti, materialno vrednejšega izdelka. Poleg tega je v teh dveh gradualnih kodeksih slikarske inisiale preglasila odličnost kali- grafskih in v njih je zbran izjemen repertorij dekorativnih prvin. Te prehajajo iz enega tipa inisial (lombarde) v drugega (kadelne) in ne gre le za to, da imamo opraviti s »kontaminacijo«, ampak je pred nami do- besedno predstavitev tistih razmišljanj, ki so privedla do nastanka ini- cialnih abeced za potrebe tiskarstva. Marsikatero kaligrafsko inisialo iz teh dveh volumnov bi bilo treba samo postaviti v ustrezno obrobo, v okvir in dobili bi inisialo iz (sočasne ali tudi poznejše) tiskane knjige. Nota bene, zametki tovrstnih inisial so znani iz precej starejših roko- pisov, vendar iz sedaj objavljenih študij in sicer pregledanih kodeksov ne poznam zaenkrat nobenega kodeksa, ki bi vseboval tipološko tako raznovrstne inisiale. Vsekakor sta ta dva frančiškanska graduala med gradivom, znanim iz Slovenije in iz slovenskih provenienc v tujini, povsem osamljena in kakovostno enkratna spomenika.

Proti vsem pravilom, da se predstavitev rokopisa pričinja z manj uglednimi prvinami in stopnjuje do najkvalitetnejših, se najprej ustavljam ob slikarskih inisialah. Te so, kot rečeno, standardne, brez posebnih odlik. V graškem kodeksu je osem slikarskih inisial, v ljub- ljanskem pa pet. Njihova struktura vselej nedvoumno kaže, da gre za lombarde, ki so povečane celo do višine 135 mm, zvečine pa merijo v višino 85–105 mm. Črka je vselej postavljena znotraj štirikotnega polja, ki ga uokvirjajo večbarvne letve; izjemoma (Ljubljana 30r) je okvir pozlaten oz. je okvir poudarjen s polkrožnimi in solzičastimi okraski (Gradec 3r). Telo inisiale je praviloma slikano z listnim vzorcem v t.i.

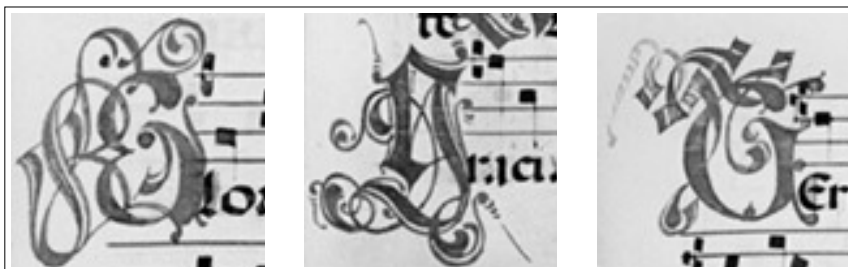
camaïeu tehniki, ki osnovno barvo (karmin, svetlo in temno rožnata, svetlo in temno modra, zelena) kontrastira v drugem odtenku, da izvabi strukturo sukajočih se listov; izjema je iniciala v graškem kodeksu na fol. 259r, ki ima zlato telo. Notranja inicialna polja so v drugi barvi; polja so praviloma preprejena s silhuetno naslikanimi viticami, ki so lasno tenke. Zunanja inicialna polja, torej vogali med telesom iniziale in okvirom, so najpogosteje zlata (Gradec 3r, 21r, 25r, 171v, 193r, 198v, 205v; Ljubljana 2r, 31v, 41v) in so gladka, brez pečatnih odtisov.¹⁷ – Take slikarske iniziale nedvomno sodijo med običajne v češko-avstrijsko-južnonemškem prostoru in v teh dveh kodeksih so videti soliden slikarski izdelek v smislu obvladovanja *artes mechanicorum*, a brez invencije.

Odličnost teh dveh rokopisov glede na druge kodekse v tej skupini pomenijo iniziale, ki so delo kopista, kaligrafa. Gre za enobarvne lombarde, dvobarvne lombarde, tri tipe kadelnih inicial, vrstična polnila s krščansko vsebino v hebrejskih pismenkah, svojevrsten način zapisovanja datacij in monogramov.

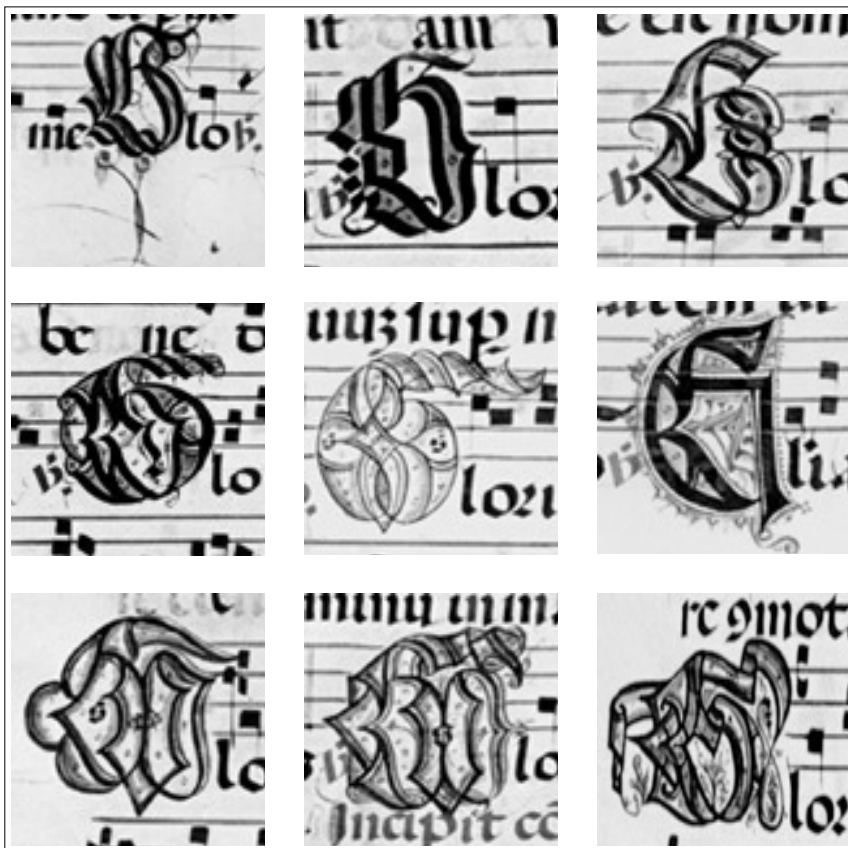
Enobarvne lombarde, ki so velike približno 40 mm, so glede strukture prav tako lahko nadvse običajne, mnoge med njimi pa kraši obdajajoča dekoracija. Včasih je zelo preprosta, a nekako polovico enobarvnih inicial obrašča dinamičen kadelni okras, ki se razpleta v osmice, zanke in polžaste vobe, ki so včasih zaobljene, drugič pa se – po vzoru črnih kadelnih inicial – spremenijo v kaskade enakomerno širokih, a vse manjših barvnih trakov (sl. 3: Ljubljana 120r in 96r); iz stikov med odebeljenimi in lasnimi deli se izraščajo tulipanasti cvetovi. Nekatere lombarde imajo telesa sestavljena iz dveh zaobljenih solzičastih potez ali pa iz enako usločenih, a ravno zaključenih vzporednih potez. Zunanji okras je ponekod v kontrastni barvi. Telo marsikatero lombarde je tako fantazijsko strukturirano (zlasti G, B, M), da lahko

¹⁷ Zanimiva je iniciala G v ljubljanskem kodeksu (39r), ki je primer nedokončanega dela: okvir ni povsem pobarvan, v telesu iniziale je z belo barvo spiralno sukanje listov v *camaïeu* samo nakazano, notranje svetlo-modro inicialno polje nakazuje razdelitev na enote silhuetnih polnil. Za pečate odtise na zlatih poljih inicial cf.: Mojmir S. FRINTA, Punched Decoration in Central European Manuscript Illumination, v: *Making the Medieval Book: Techniques of Production* (ed. Linda L. Brownrigg), Los Altos Hills – London 1995 (The Seminar in the History of the Book to 1500, 4), pp. 117–132.

GRADIVO

3. Ljubljana, knjižnica Frančiškanskega samostana, sign. 6772: 3 lombarde (120r, 109r, 96r)

4. Ljubljana, knjižnica Frančiškanskega samostana, sign. 6772: 9 kadelnih G inicial (21r, 3v, 48r, 14v, 34r, 58v, 32r, 41r, 26r)

značaj črke ugotovimo šele ob branju preostalega dela besede. Na sl. 3 so trije primeri take oblikovne svobode: G(loria) na fol. 120r je v osnovi zrcalno obrnjen B, podobno je G(ratias) na 109r netipičen G, ker je lahko tudi zrcalno postavljeni P ali pa bi bil uporaben kot Q; T(erribilis) na 96r pa je med temi tremi inicialami najbližje črki G. Vendar te iniciiale niso plod naključnih fantazij in kaligrafovega svobodnega zamaha, ampak so nastajale po pretehtanem premisleku. Njihova očarljiva dinamičnost, pa kompozicijska brezhibnost in izdelanost zunanje- ga okrasja so rezultat dograjevanja s pomočjo predrisbe s srebrnim svinčnikom: enako kot vidimo pri kadelnih inicialah, so bile tudi lombarde umeščene na folij s predrisbo s srebrnim svinčnikom. Ta osnovni naris vidimo – vsaj kot delček linije – pri večini inicial, kljub skrbnemu nanosu barve.

Značaj dvobarvnih lombard (sl. 2) je drugačen, ne le zaradi velikosti, pač pa zaradi tega, ker je iniciala pogosto podobna majuskuli. Tako je npr. I usločen (kot J) ali vertikalen, vendar ima za t. i. elegantno kapitalo prevelike serife, P ima tako za lombardo kot kapitalo praviloma disproporcioniran trebuh itd. Te iniciiale imajo včasih dvobarvne kadele, in v nasprotju z drugimi inicialami delujejo svojevrstno tudi zaradi kontrasta med prepoznavnimi rastlinskimi motivi (želodi, hrastovi listi, grozdčije, cvetlični šopki) in abstraktnimi vibami. Izjemoma zasedajo dvobarvne lombarde s svojim zunanjim okrasom vred kar polovico strani.

Bistveni del estetske vrednosti nosijo kadelne iniciiale. Terminološki slovar za knjižno slikarstvo nam pove, da se je izraz razvil iz besede *capitalis*, v pisnih virih od 14. stoletja dalje jih najdemo zapisane (v angleščini) kot *cadels* ali (v francoščini) *cadeaux*. Danes pa kot kadele označujemo tiste povečane črke na začetku ali sredi stavka, katerih stebila in loki so iz paralelno potekajočih širokih potez, ki se pogosto prekrizajo. Izpisane so s široko in poševno prirezanimi peresi, praviloma so delo kaligrafov in kopistov na splošno, ne iluminatorjev.¹⁸ Z razvojem lepopisja po 1300 je že v sredini 14. stoletja kadelna iniciala – kot črka, izpisana s pretirano širokim peresom in pogosto lasno tenkim okrasom – postala stalno prisotna v rokopisih, posebej tistih, ki so pisani v formalnih pisavah (ki pa niso samo liturgične vsebine) in v listi-

¹⁸ Christine JACOBI, *Buchmalerei. Ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*, Berlin 1991, p. 57.

nah. V besedilu s knjižno gotico so kadelne inicialne prevzele vlogo »krepke« (v angleščini »bold«) stavčne začetnice. Tja do konca 15. stoletja so predvsem trdne, statične črke, stabilna vizualna opozorila na strani.

Izhodišče za vse tri tipe kadelnih inicial v obeh rokopisih, ki jih tukaj ločujem z izrazi črne, vmesne in svetle oz. votle, so črne. To so tiste inicialne, ki so izpisane s 4 mm široko prirezanim peresom, sicer pa so praviloma velike 40–50 mm (sl. 4). Taki osnovni strukturi inicialnega telesa se pridružujejo večji ali manjši potoki zunanega okrasja ter bolj ali manj nasičena notranja polja. Osnova inicialnega telesa je navpična ali poševna poteza (kroga ni!), nagnjena v levo ali desno, ki je lahko razdeljena v več segmentov. Stebla so pogosto iz podvojenih potez (sl. 4: 21r) ali pa se jim pridruži še cel šop lasno tenkih linij, ki se vibasto ovijejo. Včasih se te usločene široke poteze zlijejo v eni točki in nastane vejnata oblika ali videz črke Y. Steblo se – tako kot lok pri črkah C, D, G, O, Q, U – na sredini pogosto previje v kljunato obliko (kot zaviti oklepaj, sl. 4: 3v), ki se podvoji in potroji (sl. 4: 14v). Stebla ne spremlja samo vzporedna poteza, ampak ga okrepi tudi solzi podobna linija (in malo spominja na basovski ključ) ali pa je sredinski del stebela poudarjen z usločenimi potezami, da se zdi, kot da je nataktnjen obroč, testen kolut. V strukturo stebela se vključujejo vsakovrstni vmesni elementi, ki prekinjajo »vertikalo«. To so: rombi (ki so v bistvu pike – a oblika romba je posledica prirezanega peresa, sl. 4: 3v), poševne črte, ki zaradi pristavnih in odstavnih lasnih potez dajejo vtis sesvitkanega dvopramenskega traka, in kot varianta se pojavi S, ki je nadvse značilna dekorativna oblika za oba kodeksa in za različne tipe inicial. Poleg tega je pogosta vertikalna »zlomljenega« traku, ki daje vtis verižice oz. nanizanih šesterokotnikov (sl. 4: 3v), zatem igrivo zaporedje kratkih lokov (kot pomanjšan B), ki so včasih vzporedno podvojeni; upoštevati je treba tudi različne kombinacije med temi osnovnimi okrasnimi intermezzi. Verižica iz šesterokotnikov je marsikdaj okrasni motiv za descenderje pri črkah na spodnji vrsti.¹⁹ Zaključki kadel so poglavje zase: imajo podobno vlogo kot serifi v klasični kapitali, vendar se tukaj kažejo kot svitki (sl. 2, sl. 4: 14v) in kot zanke, ki zlasti na spodnji margini zavzamejo ves razpoložljivi prostor.

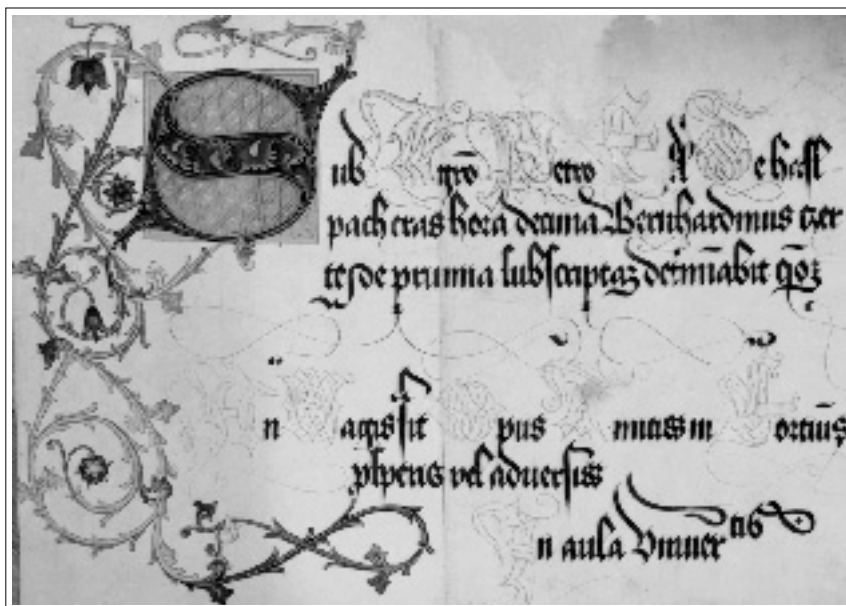
¹⁹ 19. Cf. SNOJ 1997, cit. n. 5, fig. p. 55. Ta prvina – nanizani šesterokotniki za descenderje je pogosto prisotna v rokopisih po 1450.

Te črne kadelne inicialne so praviloma obdane z lasno tankimi obrobari (sl. 4: 58v), ki so sredi notranjega polja pogosto spletene v samostojen vzorec, kot diamant, kot rozeta, kot cvetovi iz krogcev ali kapljic, kot zaporedje osmic, ali pa iz lasne obrobe na zunanji strani poženejo žarkasti izrastki ali čopki (kar je premestitev fleuroniranega okrasja – spet inicial, ki praviloma niso delo iluminatorjev – v območje kadelnih inicial).²⁰ Lasne obrobe so narisane prostoročno, brez šablone, predrisbe ni.

Črne kadelne inicialne imajo telo kot kompaktno strukturo, široka enobarvna poteza jim daje vtis ploskovite tvorbe. Njihove oblike so izhodišče za t.i. »vmesni kadelni tip« (sl. 4: 48r, 26r, 32r, 41r). Te so najbolj barvite med vsemi inicialami: vsak sestavni del inicialne je obrisan s srednje debelim peresom in dopolnjen s tankimi potezami v okru, svetlem cinobru in svetlem kromoksidu, ki učinkujejo kot barvna senca. Za značaj inicialne je bistveno, da je med segmenti dinamično razmerje; videti so prosojne in učinkujejo z dvojnostjo svojega sestava, kot mehke oblike, ki so pravzaprav troblje, cevi, iz katerih pogledajo ostri, trikotni, bodičasti ali kljunati zaključki (sl. 2, sl. 4: 14v). V notranjih poljih se obrobne lasnice pogosto presekajo in tako ustvarijo vtis, da gledamo pravzaprav v kristal nenavadnih, nesimetričnih oblik: fantazijsko so rezane njegove ploskve in svetloba se lovi na njih v akvarelno svetlih barvah (sl. 4: 34r, 58v). Segmente pogosto povezuje testeno mehak trak, sredi posameznih delov črkovnega telesa so pogosto krogci, kot biseri, enako je presenetljivo pogosto vpisana drobcena črka S (sl. 4: 32r, 41r), izjemoma pa tudi I.N.R.I. (sl. 2), kot vsebinsko opozorilo, seveda.

Te vmesne kadelne inicialne imajo sorazmerno pogosto oblikovan kakšen segment kot zvit ali prepognjen pergamentni trak, izjemoma tudi kot mehak, tkaninast trak. Take so prečke pri črkah E in A ali zgornji del črk G in C (sl. 2, sl. 4: 41r, 26r). Ta detajl je zanimiv zaradi dvojega: na eni strani prav ti »pergamentni segmenti« tesno povezujejo inicialne naših frančiškanskih gradualov s kadelnimi inicialami iz češkega kroga, česar se dotikam v nadaljevanju, na drugi strani pa vodijo k skupini »tkaninastih« inicial. Te so različica vmesnih kadelnih inicial in so – risarsko gledano – nastale po enakem principu

²⁰ Ljubljana, sign. 6772, najbolj značilna je iniciala na fol. 121r.

5. Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Fragm. 342: Univerzitetna listina iz l. 1474

(srednje debelo pero, dopolnila v svetlih akvarelnih barvah, krožci kot polnila). Tukaj pa je struktura iniale v celoti mehka, kot bi se tkanasti trakovi ali pergamentni odrezki zvjali in pretikali v labirint oblik, ki nam nakaže (!), za katero inialo gre. Takih »tkaninastih« vmesnih inial je malo in so povsem drugačne estetske narave od vseh drugih kadelnih inial.

Črne in vmesne kadelne iniale ne presegajo svoje standardne velikosti, imajo nalogo stavčnih začetnic, so *litterae distinctivae*. Svetle oz. votle kadelne iniale pa najdemo v dveh velikostih, kot velike, celo več kot 400 mm velike začetnice in kot »majuskule« v incipitih ali eksplisitivih, ter kot približno 40 mm velike začetnice v osnovnem besedilu (sl. 1 in 6, sl. 4: 34r). Izrisane so s tenkim peresom in jih zaznamuje izjemno fantazijsko bogastvo – kot bi bile žične kompozicije, ki se pletejo, sekajo, širijo v vejnate izrastke. Telo je razvidno kot obris, ki ga obroblyajo poteze v okru, cinobru in zeleni, prav tako so polja posuta s krožci ali drobnimi črkami S. Kar pogosto je videti predrisbo s srebrnim svinčnikom, ker so poteze s tinto včasih skrenile z nakazane

linije. V te iniciale so se »naselile« tudi črke, za katere menim, da so začetnice imen (pisarjev / rokopisnikov / bratov in očetov v samostanu?) ter letnice.

Te votle, svetle, nesporno pisarske iniciiale, ki so tukaj velikanskih dimenzij, niso novost v rokopisni umetnosti. Kot je že leta 1959 pokazal Heinrich Fichtenau, jih najdemo v dveh, t.i. starejših učbenikih za Maksimilijana I. in jih je zatorej treba postaviti v čas ok. 1470. Hkrati je H. Fichtenau povezal iniciiale iz dragocenih knjig za mladega cesarja s t. i. vzorčno abecedo z Dunaja (ÖNB, Cod. 2368), ki je bila izdelana najkasneje ok. 1465 in sekundarno privezana v kodeks (sl. 7).²¹ Tem votlim inicialam je v celoti posvečena študija Aloisa Haidingerja, ki je opozoril na uporabo teh inicial v listinskem gradivu. Gre za tri listine, ki so bile izdelane za najavo zaključnega spraševanja na dunajski univerzi v letih 1471–1472. Listine je lahko povezal s pisarjem v Dunajskem Novem mestu, Wolfgangom Spitzwegom (sl. 5).²² – Za oblikovni besednjak teh inicial je značilno, da so strukture iz usločenih linij, iz delov elipse, da je sleherna črka nekoliko nesimetrična, da glavni formulaciji črkovne oblike sledi njeno odmevanje v večkratnih ponovitvah. Tako zamisel teh inicial nekoliko spominja na frivolno, plahutavo zasnovo rokokoske ornamentike. Skoraj nobena iniciala nima neprekinjene vertikale, pač pa se poteze vmes spnejo – kot da gre za fibulo – v majhni osmici, majhni črki S, v rombu z vboklim obrisom, svitku okoli stičišča segmentov, pokončna vlakna teh inicial ovije trak itd. – prav tako kot v inicialah iz frančiškanskih gradualov (sl. 1).

Z Dunaja znani primerki votlih inicial so nastali v okviru vsebinsko raznovrstnega listinskega in rokopisnega gradiva. Pri tem je treba poudariti, da ima vzorčna abeceda vsekakor poseben status. Ker je samostojna invencija in je tako v vsebinskem kot oblikovnem pogledu svobodna, je avtor smel svobodno v črke vključiti groteskne prvine, karikirane profile, živalske glave, scefrane liste, trirogeljne nastavke

²¹ Heinrich FICHTEAU, *Der junge Maximilian 1459–1482*, in: *Österreich-Archiv*, Wien – München 1959, pp. 12 ss.

²² Alois HAIDINGER, *Drei Determinationsurkunden aus dem Stift Klosterneuburg*, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XLVI–XLVII, 1993–1994, str. 237–244. Alois HAIDINGER, *Verborgene Schönheit. Die Buchkunst im Stift Klosterneuburg*, Klosterneuburg – Wien 1998, p. 78, fig. 42.

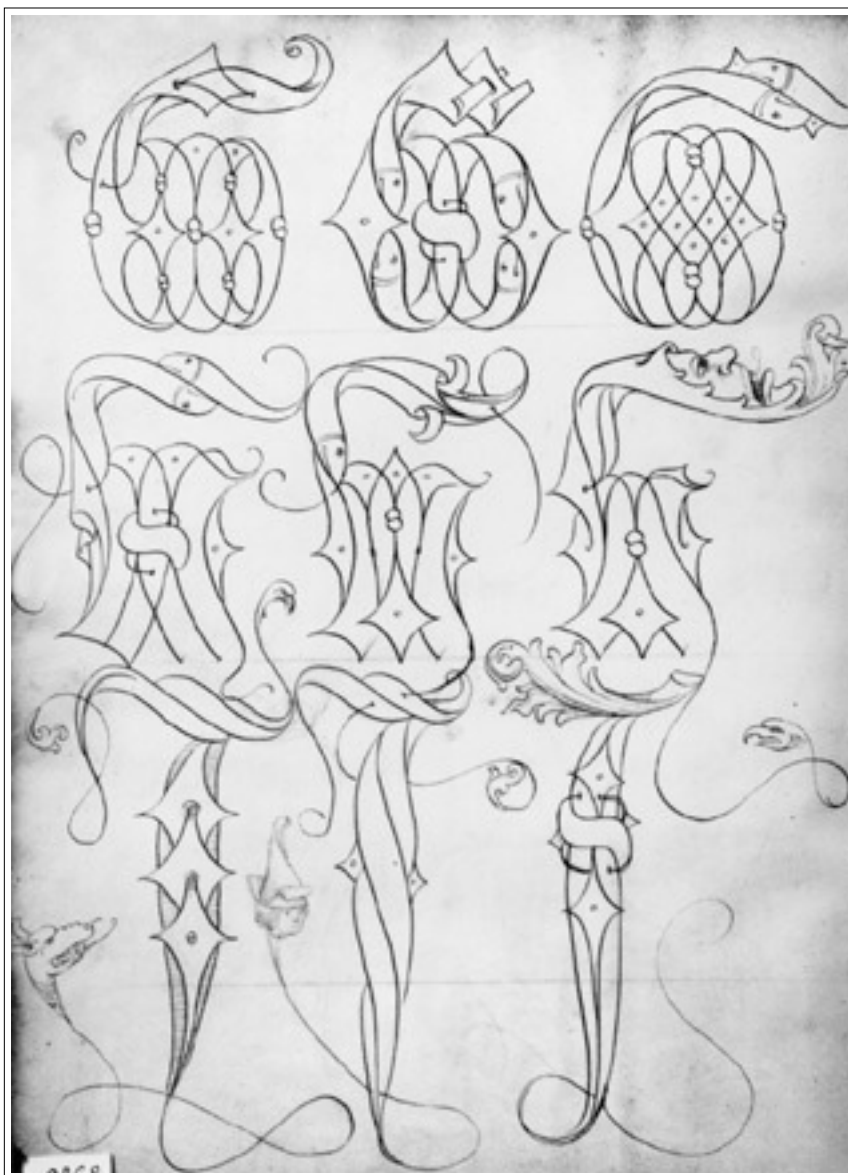
GRADIVO

facti sunt et dicit alleluia alleluia
 le luia. **C**onfitemini
 minio quoniam bonus quoniam in se
 culum misericordia eius. **G**loria
 ria patri.

In octava vero pentecostes refonitur. Ant. Misereere me domine.

In vigilia **S**ancti **A**ndree
Apostoli **I**ntroitus.

6. Ljubljana, knjižnica Frančiškanskega samostana, sign. 6772, fol. 1v

7. Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2368, fol. 21v: vzorčna abeceda v t.i. starejšem učbeniku za Maksimilijana I.

itd. Tega v obeh frančiškanskih kodeksih ni: navsezadnje gre za profano in za samostansko okolje. Vendar je treba opozoriti, da so votle inicialne iz gradualov bogatejše in so prav velike risbe – te lastnosti je najbrž treba pripisati dejstvu, da je od narisa vzorčne abecede minilo malone pol stoletja. Suverenost kompozicij, spontano prehajanje enega segmenta v drugega, veličastni zamahi okrasnih zank na iztekih inicial v frančiškanskih rokopisih nas prepričujejo, da jih je mojster dotlej naredil že nedvomno dosti.

A. Haidinger je predstavil tudi predstopnje teh votlih inicial: kot enega starejših rokopisov je imenoval Psalter za Hanuša s Kolovrata (Praga, Národní knihovna, Ms Osek 71), ki je datiran 1438. Razvoj se da povezati z Biblijo iz Prage (ÖNB, Cod. Ser.n. 4742), datirano 1478;²³ zanimivo je, da je večje število stavčnih začetnic oblikovanih kot votle, obrisne kadelne inicialne, take kot so v obeh frančiškanskih kodeksih. Telesa črk so kot podvojeni zviti oklepaji, serifi so plahutavi zvitki, večkrat je del črke narisana kot preganjen pergamentni trak, posamezne poteze »spenja« drobna črka S, v poljih so krožci itd. Cela vrsta podobnosti. Ker so dela iz praško-dunajskega kroga starejša, je v njihovih inicialah še prisotna prvotna oblikovalska in oblikovna zamisel, to so ribja telesa, cvetni listi itd. Seveda gre v osnovi za organske oblike, kakršne je poznala tudi polnobarvna iluminacija, ki je take sestavine skrivala v *grisaille* in *camaïeu* slikarstvu, zlasti v telesih inicial in češko-dunajsko slikarstvo pozna številne primere od visoke gotike dalje. Ker so vse te oblike izpostavljene kot čiste risbe, so pridobile novo estetsko vrednost in votle risarske inicialne so v rokopisni umetnosti element, ki se logično umešča v fantazije poznega 15. stoletja.

V ljubljanskem samostanu živeči frančiškani so dotlej že poznali kadelne inicialne; če zaenkrat ne poznamo nobenega starejšega rokopisa iz njihove knjižnice, pa je v arhivu ohranjenih več listin in na tisti, izstavljeni 27. avgusta 1491 (torej gre za čas odselitve konventualov in prihod observantov), je videti dve kadelni iniciali, ki imata enake strukturne prvine kot votle inicialne v obravnavanih rokopisih.²⁴ Listina je bila izstavljena po naročilu cesarja Friderika III. Habsburžana in provinciala konventualov v avstrijski provinci. Ne smemo pozabiti, da je

²³ HAIDINGER 1993–1994, cit. n. 22, p. 243.

²⁴ KRANJC 2000, cit. n. 1, fig. p. 103.

bil ljubljanski samostan povezan z drugimi v avstrijski frančiškanski provinci in med temi gre prvo mesto osrednjemu in najstarejšemu, to je dunajskemu samostanu. Dunaj je bil velemesto tudi za kopiste in iluminatorje, tja so se stekale ideje iz različnih smeri, tudi iz Prage in Bratislave. Ne smemo odkloniti možnosti, da je kopist-kaligraf imel priložnost, da se je izmojstril prav na Dunaju.

Oba kodeksa sta nastala v enem livu, v nepretrganem delovnem zamahu in kot izdelek enega kaligrafa, ki je sproti pisal ves notni del, latinsko besedilo, vrstična polnila v hebrejskih pismenkah in inicialne. V številnih rokopisih je mogoče ugotoviti, kako je nastajal nov kodeks: običajno se razkrije, da je pisar zvesto ostal le pri prepisovanju besedila, medtem ko je inicialne in (še celo!) drug slikarski okras prepuštil kolegom rokopisnikom. Zato pogosto vidimo t.i. *lettre d'attente*, opozorilno črko, ki jo je kopist napisal na margino ali v prazno polje, namenjeno inicialni – to pa je doslikal pozneje, on ali kdo drug, iluminator. *Lettre d'attente* je pomagala, da je prava iniciala prišla na pravo mesto, saj iluminatorji niso bili vselej večji latinščine in tudi za kopista samega bi pomenilo zamudo časa ponovno brskanje po vzorčnem rokopisu ali ponovno branje besedila. Vendar pa v številnih rokopisih (že od predkarolinškega časa dalje) vidimo, da je bila pozneje vrisana ali vpisana sicer prava iniciala, vendar je zmanjkalo prostora in zgetene oblike ali inicialne na marginalnem prostoru kažejo, da se je sodelavec v poznejši fazi znašel v zadregi.²⁵ Delovni postopek v obravnavanih gradualih je bil očitno nekoliko drugačen, zaman bi tudi iskali kakršno koli *lettre d'attente*. Ta kopist je očitno s pomočjo šablon sproti zarisal osnovno strukturo inicialne – lombarde ali kadele – in nadaljeval s pisanjem, torej mu je predrisba nadomestila *lettre d'attente*. Tako si je vselej zagotovil ustrezen prostor za telo črke, kar je zelo pomembno, in zato ni nikoli nobena iniciala stisnjena, odrinjena na nepravo

²⁵ Cf. Johnatan J. G. ALEXANDER, *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven and London 1992, p. 47; Nataša GOLOB, *Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje*, Ljubljana 1996, kjer se opozorilne črke dobro vidijo na več ilustracijah, npr. na naslovnici, sl. 65, 87, 133, 183 itd. Podobno vlogo imajo tudi črke, ki koloristu povedo, katere barve naj nanese na posamezna polja, npr. na oblačilih, v večjih inicialah itd. Prim. Marie-Thérèse GOUSSET – Patricia STIRNEMANN, *Indication de couleur dans les manuscrits médiévaux*, v: *Pigments et colorants de l'antiquité et du moyen âge* (eds. B. Guineau – Denise Reynaud), Paris 1990, pp. 189–198.

mesto, v marginalni rob, ob rubriko itd. Iniciala je zato vselej v sebi popolno delo; ves zunanji okras, vibe, lističi, kaskade, repi itd., je bil manjšega pomena, svobodno dopolnilo, ki je lahko tudi manjkalo.

Kopist teh dveh gradualov je očitno imel na voljo šablone s posameznimi strukturnimi sestavinami, ki jih je sestavljal v zaželeno kompozicije in, podobno kot pri dunajskih univerzitetnih listinah, tudi tukaj ne zasledimo, da bi poteza s srebrno iglo kjerkoli pritisnila na pergament. Za prostoročno potezo je nadvse značilno, da kinetika roke povzroči pritisk na nekaterih mestih, zato se poteza razširi na točki, kjer je pisar zastavil pero, enako sredi loka ali stebila, kjer je zamah roke najsilnejši, nato pa se poteza spet zrahlja in pisar odstavi pero. Nasprotno pa ob šabloni teče roka lahko, vseskozi z enakomernim pritiskom. Haidinger je podobno predrisbo ugotovil pri ohranjenih univerzitetnih listinah z votlimi inicialami in je predstavil uporabo tehničnih pomagala. Za študente dunajske univerze je moral kaligraf izdelati malone hkrati več sto listin ob zaključku akademskega leta, ki so napovedovale poslednji javni preskus znanja, in listine so morale imeti vse lastnosti uglednega dokumenta: ob obilici zaželenih listih je bila raba šablona nuja.²⁶ Mestni pisar je moral vseskozi paziti na hitrost in popolnost izdelave. Nič nam ne dokazuje, da bi v samostanu prezrli ritem urbanega okolja mest, sredi katerih so živeli. Tudi naloge frančiškanskih bratov so zahtevale racionalen odnos do časa, namenjenega za kopiranje: ne pozabimo, da je v obeh kodeksih približno 2500 inicial. Že to nam daje misliti, da je bilo potrebno ves postopek dobro organizirati.

Imamo tudi dve dataciji: v graškem kodeksu je zapisana samo letnica 1517 in v ljubljanskem obe, 1517 in 1518.²⁷ Delo je nedvomno zahtevalo nekaj mesecev, zato se je koledarsko leto obrnilo. Vse letnice so zapisane po istem načelu: štiri cifre so zapisane v štirih poljih, ki so nastala ob sekanju potez. Ker so številke umeščene sredi

²⁶ Cf. HAIDINGER 1993–1994, cit. n. 22, str. 243–244. Scheller, ki je v monografiji namenil eno od uvodnih poglavij tehničnim pripomočkom, ki so jih uporabljali slikarji, je uporabo šablon in matric povezal z nekaterimi kiparskimi in slikarskimi spomeniki, ni pa se spuščal v ta problem ob knjižnem slikarstvu. Robert W. SCHELLER, *Exemplum. Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900–ca.1450)*, Amsterdam 1995, str. 70–77.

²⁷ Graz A 63 / 51: fol. 32r, 36r, 63v, 112r, 147v, 183v, 207v, 239v, 267r. Ljubljana 6772; fol. 8v (1517) in 80v (1518)

polj, podobno kot drobcene črke S ali krožci, imajo hkrati dokumentarno veljavo in lastnost okrasne prvine. Kaligraf je funkcionalno in estetsko zamisel združil v eni rešitvi. Ponovitve letnic nam namigujejo, da je bil on sam zadovoljen z doseženim. Kako izjemno je to: pri drugih rokopiših smo presrečni, če je zapisana ena sama letnica!

Hebrejska polnila so nedvomno presenečenje, so delo »krščanskega kopista«, ne hebrejskega, in tudi v evidenci Kodikološkega inštituta Hebrejske univerze v Jeruzalemu, ki načrtno zbira podobne mejne spomenike, so unikum.²⁸ Malachi Beit-Arié je na gradivu, ki pa je vzeto le iz ljubljanskega graduala, prebral, da je največkrat napisano božje ime, Jehova (npr. fol. 1r) in Shadai (npr. 56r, 95v, vlepljeni folij med 115 in 116 – na verso strani), kot Miriam oz. Maria, v nevokalizirani obliki je celo več vpisov (npr. 56r) in v dolgem verzu na fol. 118r je iz besedila razbrati, da se nanaša na Marijo. Največkrat je v hebrejskih črkah skrita zveza »fr«, ki je lahko bodisi *frater* ali *Franciscus*.

V obeh kodeksih je v notranja ali zunanja polja inicial skritih nekaj črk, lahko bi rekli tudi monogramov, ker nekatere črke nastopajo kot pari, zlasti FF in FB. V celoti najdemo naslednje črke: F (kot FF najbrž pomeni *frater Franciscus*), A, B, I, L, M, O, P, K in W. Več jih je v graškem kodeksu kot v ljubljanskem. Te črke imajo – podobno kot številke za letnice – hkrati sporočilno in okrasno vlogo.

Kaj se skriva za temi črkami, je odprto vprašanje, dasi se zdi najverjetneje, da so to začetnice ljubljanskih frančiskanov, ki so tistikrat živeli v samostanu. Deset jih je. V nekrologu je najti najrazličnejša imena, vendar je za ljubljanski samostan premalo vpisanih imen, da bi mogli povezati vsako inicialo z nekim (domnevno ustreznim) bratom. Glede na datume smrti pa bi Angel iz Salzburga, Bartolomej (Jernej), Inocenc, Patricij ali Pavel, Mihael in Wolfgang utegnili biti možje, skriti za inicialkami.²⁹ Razpoložljivi viri nam ne dajejo opore ali vzporednice, da bi odgovorili na vprašanje, kaj je nagnilo pisarja, da je vnesel črke. Seveda vemo, da je frančiškane povezovala bratska ljubezen, sožitje podobno razmišljajočih in čutečih oseb. V letu 1517 je moralo biti med njimi veselje ob razglasitvi kranjske kustodije veliko,

²⁸ Vse podatke mi je posredoval kolega Malachi Beit-Arié in sem mu nad vse hvaležna.

²⁹ Cf. n. 7.

kronalo je njihova redovna prizadevanja. Za brate Mihaela (+1529), Angela (+1530), Pavla (+1538) in Tomaža (+1541) so nekrologi polni hvale in prav oni so ok. 1517–1518 morali biti v zenitu svojih sil.

Nedvomno nas branje celotnega nekrologa privede do zanimive ugotovitve, da so oznake za ljubljanske redovnike bolj skope od tistih z Dunaja in Dunaju bližnjih samostanov, recimo iz Dunajskega Novega mesta, iz Enzensdorfa, Graza, Marie Lankowitz, celo za naše Novo mesto je več vpisov v celoti in pripovednih še celo. Kot je navedeno v opombi št. 7, je med ljubljanskimi frančiškani živel tudi slikar, ki je leta 1546 umrl – to je *Fr. Barthomolaeus ... Pictor bonus*. Nič nam ne preprečuje, da si ne bi predstavljali, da se je prav on sklanjal nad temi graduali, prav tako pa nam njegovega dela nič ne potrjuje. On je med vsemi ljubljanskimi frančiškani edini, ki ga hvalijo kot mojstra čopiča. Nam se zdi potrebno, da bi bilo zapisano »scriptor«, da bi bili prepričani o njegovi udeležbi. Če se je FB – Frater Bartholomaeus – zares posvetil tema gradualoma, je bilo takrat, ko je umrl, njegovo delo že 30 let dokončano. Frančiškanska knjižnica ima še vedno lepo število inkunabul in zgodnjih tiskov, ki so nedvomno nadomestile potrebo po rokopisnih kodeksih, ne pa po slikarskih dodatkih v tiskanih knjigah, na listinah in po vsakovrstnih nabožnih podobah. Dovolj verjetno se zdi, da so njegova starostna, pozna dela ostala kronistu bolj v spominu od del iz mladih let.

Knjige in njihovi ustvarjalci: navedeni nekrolog navaja celo vrsto za nas zanimivih podrobnosti ob posameznih pokojnikih, ki sicer niso povezani z Ljubljano, a so podatki, ki prispevajo k osvetlitvi utripa v frančiškanskih samostanih avstrijske province v teh desetletjih. Leta 1483 sta v Puppingu umrla *Fr. Lazarus ... bonus rubricarius* (omembe rubrikatorjev so izjemno redke) in *Fr. Vitalis, scriptor*. Iz Ingolstadta je v Puppung prišel tudi brat *Johannes, expetitus scriptor*, ki je umrl 1485, leta 1513 je na Dunaju preminul *Martinus de Franconia*, znan kot *bonus scriptor*, v Judenburgu je leta 1515 umrl *Frater David de Kirnav ... bonus scriptor, singularem habuit gratiam adornandi imaginis, scripturis et picturis*. To je zares izjemen opis njegovega dela! Leto 1521 je bilo črno: na Dunaju je preminul brat Henrik iz Bamberga, *bonus scriptor*, prav tam tudi *Marianus de Mishna ... bonus cantor et illuminista*, v kraju Schwatz je epidemija tisto leto pobrala brata Vita iz

Gmünda, za katerega piše: *laicus et scriptor. Fecit tabulam in choro in Nouiburgio*. Leta 1525 je na Dunaju umrl *Fr. Franciscus de Cillia, sac., optimus scriptor*, več je takih, ki jih nekrolog hvali, da so *multos libellos sermonum composuit*. Nekrolog seveda navaja tudi klesarje (kiparje? kamnoseke? – *lapidica*), knjigoveze (*ligator librorum*), nekateri so bili sijajni pevci: za brata Leonard iz Öttinga je zapisano *bonus cantor, tubalem habens vocem* itd.

Kaligrafske inicialne v obeh gradualnih kodeksih so nedvomno zrcalo svobodne kaligrafove volje, izdelane z lahkotnostjo in svežino v iskanju novih črkovnih kompozicij. Vsi trije tipi – črne, vmesne in svetle/votle kadelne inicialne – so med seboj povezani in tudi takrat, ko so različne črke ena ob drugi, med njimi ni nelagodne napetosti, ampak nastaja preigravanje, ki je posledica estetske zrelosti. Velikokrat ugotavljamo, da je v rokopisih za samostane, zlasti tiste, ki so poudarjali askezo, ubožstvo, prisotno neskladje, ki nastaja zaradi predpisanih in omejitve postavljaljajočih pravil na eni strani ter na drugi svobodnega individualizma ustvarjalca. Iniciala je krasna metafora takih napetosti, razprta je med funkcionalnim in dekorativnim. Koli-kokrat je v teh frančiškanskih gradualih kaligraf prestopil mejo funkcionalnega in inicialne spremenil v fantazijske oblike! Noben drug rokopis iz te skupine ni tako izjemen, tako svoboden in svež: nekateri sicer imajo sijajne slikarske strani, prelepe historizirane inicialne, a se držijo predpisov. Te kaligrafske inicialne razen svojega glasovnega pomena nimajo drugih obveznosti in zato se je kaligraf drznil izraziti ves svoj individualizem.³⁰

Laus tibi.

Pomen kaligrafskih inicial od poznega 15. stoletja dalje je seveda večji, kot bi s pogledom na obravnavane rokopise lahko sodili. To je oblika, ki se je preselila v tiskano knjigo – črne kadele z uvih-njenimi telesi in nitastimi vibami v ozadju so zaznamovale tiskarsko umetnost v prvih dveh stoletjih po Gutenbergu. In ker je to čas, ko je večina evropskih narodov dobila prvo Sveto pismo v domačem jeziku, je prek Biblije 16. stoletja kadelna iniciala ostala z variacijami prisotna še dolgo časa.

³⁰ ALEXANDER 1992, cit. n. 27, pp. 87 ss.; H. VAN ENGEN, Theophylus Presbyter and Rupert of Deutz: The Manual Arts and Benedictine Theology in the Early Twelfth Century, *Viator* 1980, pp. 147–183.

GRADIVO

*Priloga 1***Graz, Zentralbibliothek der Franziskaner: A 63 / 51**

Graduale

Pergament, papir, 271 fol., 540 x 370 mm.

Ljubljana (?), 1517 (323, 36r, 63v, 147v, 183v, 207v, 234r, 239v, 267r)

Kodikološki popis:**Knjižni blok:**Praviloma iz kvaternijev, predlist in zalista iz papirja: I¹ + (III+1)⁸ + 32.IV²⁶⁴ + (IV-4)²⁶⁸ + III²⁷¹ = 271 fol.**Pisni nosilec:**

Odličен pergament, obojestransko enakomerno glajen, gibek in zelo svetel, 540 x 370 mm; primarnih poškodb ni, je pa bilo dosti margin odrezanih (fol. 16, 100, 139, 160, 168, 180, 224, 262), poleg tega so spodnji vogali umazani zaradi pogostega obračanja folijev.

Pisno polje:

V = 0-48-403-535 mm; š = 0-38-46-273-282-362 mm. Verzalne dvojne črte so potegnjene s črno tinto, notne črte so v rdeči tinti. Na vsaki strani je po osem skupin notnih črtovij z besedilom; vrstična enota je 7,5 mm. Pikiranje se ni ohranilo, ves kodeks je bil (najbrž ob prevezavi) obrezan, tako da lahko spričo nepopolnih zank v kadelah in drugega marginalnega okrasa rečemo, da je po višini vsaj 60 mm manjši in po širini vsaj 20 mm (prvotno bi utegnil meriti približno 600 x 380 mm).

Pisava:

Gotica-antikva, ena roka. Pripisi iz 16. stoletja so bodisi v knjižni gotici (267v) ali v antikvi (I-II v). Kvadratna notacija na štirih črtah.

Pisni medij:

Note in besedilo sta pisana v črni tinti, notne črte v cinobru. Več vrst inicial: lombarde v modri, zeleni in rdeči tinti, črne kadelne iniciale so v črni tinti, votle kadelne iniciale imajo obris v črni tinti in so dopolnjene s potezami v rdeči, okru in svetlozeleni, slikarske iniciale so v kombinaciji temper (karmin, več odtenkov rožnate, modre, zelene, sive, izjemoma rjava) in zlate (foliji prek boluma).

Slikarski okras:

V kodeksu je 1336 lombard in kadelnih inicial; lombarde so v modri, zeleni in rdeči tinti, visoke približno 40-42 mm. Skoraj povsod je videti predrisbo s svinčnikom; okras sega od preprostega (obrobne linije, pike) do bogatejšega (lističi, solzice, zanke, polrozete ipd.). Dvobarvne in več kot 50 mm visoke eno-

barvne lombarde imajo včasih zunanje kadelne zanke, silhuetne liste in želode. Kadelne inicialne so risane v treh tipih, črne (ali polne) kadelne, svetle kadelne in votle kadelne inicialne. Osem slikarskih inicial, kjer so črke v tipu lombard postavljene na uokvirjeno polje: 3r (Ad te levavi), 21r (Dominus dixit), 25r (Puer natus est), 171v (Ressurexi et), 193r (Viri galylei quid), 198v (Spiritus domini replevit), 205v (Benedicta sit sancta Trinitas), 259r (Grates nunc).

Vezava:

Dim. platnic: 562 x 380 mm, hrbet 110 mm. Belo svinjsko usnje prek lesenih desk, okrašeno s slepimi pečatniki, baročna prevezava v slogu renesančnih dekorativnih vezav: dve slepi liniji, linija z vmesnimi svitki, tri slepe linije, na zgornjem in spodnjem robu pravokotno polje z dvojno palmeto, na navpičnih straneh je enojna palmeta, tri slepe črte, 16 mm široka bordura s cvetovi (lilija, tulipan, marjetica, orlica), ki jih povezuje diagonalna olistana vitica, tri slepe črte, na vodoravni strani je prosto pravokotno polje, tri slepe črte, 10 mm široka listna vitica, tri slepe črte, valjasti pečatnik s previtim napisnim trakom in palmetnimi zaključki, ki je vtisnjen v dveh vzporednih pasovih, tri oz. štiri slepe črte, zgoraj in spodaj sta vodoravno ležeča prosta pravokotnika, tri slepe črte, pečatnik z menjavajočimi se palmetami in kandelabri, tri slepe črte, pečatnik v vzorcu raztegnjene podkve. Izredno težki vogalniki rombaste oblike (105 x 72 mm, po diagonali 140 mm) z motivom heraldične lilije, na sredini okrogla rozeta (premer 85 mm). Sprednja in hrbtna platnica sta enako okrašeni. Hrbet: 6 dvojnih vezic, ki delijo hrbet na sedem približno enakih polj. 1. signatura »Y 2 / 25«, 2. nalepka MS, polja od 3. do 6. so prazna, 7. nalepka sedanjega lastnika: dve prekrizani roki, zraven piše 63 / 51. Ohranjena sta oba zaklepa. Zelena *signacula*.

Zgodovina:

Signatura »Y 2 / 25« se nanaša na samostan Maria Lankowitz, kjer je bil kodeks do 1938, nato je kodeks prek zbirnega fonda Avstrijskega ministrstva za notranje zadeve in kulturo prišel v sedanjo zbirko (pečat na notranji strani sprednje platnice: »Min. f. inn. u. kult. Ang., Abt. IV. Zentralstelle für Denkmalschutz«, zraven je številka »5«)

Literatura:

SUDY – MAIROL, cit. n. 11, p. 1; MAIROL 1988, cit. n. 11, p. 91.

Vsebina:

1r-2r: Apersio aquae benedictae, 2v: prazno;
3r: Dñca I adv., 19r: Vig. Nat. Dñi., 23r: Nat. Dñi. 23r: In aurora, 25r: Ad missam maiorem, 27r: Stephanus m., 29r: Iohannes ap., 31r: Innocentes, 33r: Thomas ep., 36v: Silvester pp., Oct. Nat., 37r: Oct. Stephani., Oct. Iohanni ap., Oct. Innocentium, Vig. Epiph., Epiph. Dñi., 41v: Oct. Epiph., 45 v: Septuagesima.

54r: Dies cinerarum, 61v: Dñca 1 quadragesimae, 124r: Dñca in palmis, 143r: Cena, 151v: Parasceve, 158v: Pasijonske himne, Doksologija Gloriam deo cantamus, 162r: Sabb. Sanctum, 165v: Litanije za vse svetnike: Marija, angeli Mihael, Gabrijel, Rafael. Patriarhi in preroki: Janez Krstnik. Apostoli in evangelisti: Peter, Pavel, Janez. Mučenci: Štefan, Lovrenc, Vincenc. Spoznavalci: Gregor, Martin, Ludvik, Frančišek, Anton, Bernardin, Dominik. Device: Marija Magdalena, Neža, Agata, Klara. 171r: Dñca resurrectioni, 189v: Dominica 5 post pasha, 190r: Letania maior, 193r: Vig. Asc. Asc. Dñi. 198r: Pentecoste, 205r: Trinitas, 208v: Dñca 1 post pent. 238v: Dñca 24 post pent. 239r: Gloria. 239v–258v: Kyriale: In maioribus festis duplicibus, 242r: In festis minoribus duplicibus, 246v: In minoribus semiduplicibus, 249r: In diebus dominicis ad missam, 251r: In festis simplicibus solemnioribus, 252r: In festis simplicibus minoribus, 253v: In ferialibus diebus ad missam, 254v: In omnibus festivitibus beatae virginis, 255v: Tropa Spiritus et alme, 256v: Credo. 259r–267r: Sekvencijar: Prosa in sacratissima die natalis domini. Per octava pasce prosa cantatur victime pascali laudes ymmolent cristiani, 260r: In die sancto pentecostem prosa. 262v: Alia prosa de sancto spiritu, 263v: In festo corporis Christi prosa. 267v–IIv (poznejše): De sancto Francisco, Pro quadragesima, Stella caeli extirpavit, O piissima stella maris.

Priloga 2

Ljubljana, Frančiškanski samostan Marijinega vnebovzvetja, no. 6772

Graduale de sanctis

Pergament, papir, 149 fol., 558 x 377 mm.

Ljubljana (?), 1517 (8v) in 1518 (80v)

Kodikološki popis:

Knjižni blok:

Praviloma iz kvaternijev, prekrivna lista sta iz papirja. Trenutno zaporedje folijev je posledica naključnega vlaganja leg, ki so zaradi razparanega hrbta vzete iz svojega pravilnega sestava: $I^1 + (II + 8)^{10} + (IV - 2)^{16} + 10.IV^{96} + (IV+1)^{104} + IV^{112} + (IV + 1)^{121} + IV^{128} + (IV - 3)^{133} + 2.IV^{149} = 149$. Foliji so bili z rimskimi številkami označeni, tako da je prvotno zaporedje mogoče ugotoviti. Manjka zunanji bifolij 2. lege (fol. IX in XVI) in s tem vse besedilo, med fol. CIII in CIII je vlepljen, a ne oštevilčen folij z regularno pisanim besedilom in incipitom (In festis maioribus duplicibus kyrieleyson sequitur), vlepljen in ne oštevilčen je folij med CXV in CXVI. Do fol. 128 in s tem 16. lege, je zaporedje folijev pravilno, nato sta – zaradi potrganih vezic – izpadli dve legi, ki sta vloženi na koncu knjižnega

bloka. Prvotni vrstni red je od fol. 128 dalje trenutno (to so 17., 18. in 19. lega), pred predvidenim konzervatorsko-restavratorskim posegom, zamenjan (19., 17. in 18. lega). – Kustod in reklamantov ni.

Pisni nosilec:

Pergament odlične kakovosti, obojestransko enakomerno glajen, gibek in zelo svetel, 558 x 377 mm. Primarnih poškodb skorajda ni, je pa zaradi rabe precej poškodovanih in preganjenih folijev, na folijih 12, 13, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 142, 145, 146 so margine obrezane.

Pisno polje:

V = 0-48-447-557 mm; š = 0-47-55-299-307-377 mm. Verzalne dvojne črte so potegnjene s črno tinto, notne črte so v rdeči tinti. Na vsaki strani je po devet skupin štiri linijskega notnega črtovja s pripadajočim besedilom, tako da ena enota meri 46 mm; vrstična enota je 7,3 mm. Pikiranje se ni ohranilo, ves kodeks je bil – pred sedanjo vezavo – obrezan. Zanke v kadelah so pomanjkljive, tako da lahko sodimo, da je kodeks za nekaj cm manjši kot pred vezavo. Tako kot v Gradualu iz knjižnice Frančiškanskega samostana v Gradcu, A 63 / 51, so foliji sprva najbrž merili približno 600/610 x 380/400 mm.

Pisava:

Gotica-antikva, ena roka. Dopisi napevov iz poznega 16. stoletja so v antikvi (Iv – Iir, vstavljena folija med CIII in CIII ter CXV in CXVI, hrbtni prekrivni list) oz. prilagojeni gotici (121v).

Pisni medij:

Note in besedilo sta pisana v črni oz. črnozrjavi tinti, notne črte v cinobru. Več vrst inicial: lombarde v modri, zeleni in rdeči tinti, črne kadelne iniciale so v črni tinti in dopolnjene s svetlim cinobrom, okrom in svetlo zeleno, enako votle kadelne iniciale, slikarske iniciale so v kombinaciji različnih odtenkov temper (karmin, več odtenkov rožnate, modre, zelene, sive, bele) in zlate (foliji prek boluma).

Slikarski okras:

858 lombard v rdeči, modri in zeleni tinti: okras je vezan le na telo (obrobna črta, pike, polrozete ipd.), visoke so približno 40 mm. 15 velikih enobarvnih ali dvobarvnih lombard z razcepljenim telesom, praviloma bogatim obstranskim okrasom (zunanje kadelne zanke, lističi, želodi itd.), vse so višje od 5 cm, tudi 275 mm. Kadelne iniciale so risane v treh tipih, ki jih lahko imenujemo črne (ali polne) kadelne iniciale, svetle kadelne iniciale in votle kadelne iniciale. Polne in svetle kadelne iniciale (skupaj 253) zaznamujejo frazo v napevu, svetle kadelne iniciale (11) pa so uporabljene za posebej pomembne incipite in eksplicite. Iniciale v poznejših pripisih se prilagajajo lombardam iz časa nastanka glavnega

GRADIVO

besedila; vsega skupaj 43 lombard, ena večja lombarda z razcepljenim telesom (Iv) in z zlato tinto napisana gotizirana inisiala na fol. 121v. Pet slikarskih inisial, kjer gre za črke v tipu lombard: IIr (Dominus), 30r (Gaudeamus omnes), 31v (Salve regina), 39r (Gaudeamus omnes), 41v (Michi autem).

Vezava:

Dim. platnic: 593 x 385 mm, hrbet 108 mm. Belo svinjsko usnje prek lesenih desk, okrašeno s slepimi pečatniki. Baročna prevezava v slogu renesančnih dekorativnih vezav: tri slepe linije, okvir s pravokotnimi motivnimi pečatniki (45 x 22 mm) in različnimi napisnimi polji (7 x 22 mm): Oznanjenje (Ecce virgo concipiat oz. Ecce ancilla domini concipiat), Krst v Jordanu (Hic est filius Dei), Križanje (Ecce Agnus dei qui toli(t) p(eccati)), Vstajenje (Mors erono restua mors); tri slepe črte; obroba z moškimi profilnimi glavami, menjaje obrnjene v levo in desno, vmes so grbi, iz katerih tečejo vitice – enota šteje štiri medaljone (d=223 mm); tri slepe črte; ozek pečatni valj z olistano vejo in ovitim napisnim trakom; tri slepe črte; sredinski pravokotnik, ki ima v vogalih manjše vitične odganjke; v sredini je romb, oblikovan iz zaporedja tri črte – olistana veja – tri slepe črte. Na sredini je kovinska šesterokotna rozeta. Spredej so štirje medeninasti vogalniki rombaste oblike z motivom leva (po diagonali 139 mm), na sredini je šesterokotna rozeta (s premerom 128 mm). – Hrbtina platnica je identično okrašena. Kodeks se je zapiral z usnjenima trakovima, ki sta odtrgana, ostala sta le zatiča na sprednji platnici. Hrbet: 6 dvojnih vezic, ki delijo hrbet na sedem približno enakih polj. Vezice so ob sprednji platnici potrgane, tako da je hrbet razkrit. Kapital je iz vrvice. Ohranjena samo ena usnjena kazalka (signaculum) na fol. 121 iz rjavega usnja z zlatim pretiskom, sled odstranjene je videti na fol. 144.

Na spojnem papirju sprednje platnice je več vpisov:

- a) D.anni 1518 / Conf. pag. 80b
- b) De anno 1652
- c) Conventus P.P. Franciscanorum Labaci
- d) Manjka: fol. IX, XVI in 3 zadnji foliji. Op. M. Kos, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji. – pg. 141 sq
- e) II, XIX, XXX, XXXII, XXXIX, XLI
- f) 6772, 1(prečrtano) 4a. 2 (prečrtano) 34

Zgodovina:

Verjetno vseskozi v knjižnici frančiškanskega samostana v Ljubljani.

Literatura:

KOS – STELE 1931, cit. n. 3, pp. 142–145, KLEMENČIČ – HÖFLER 1967, cit. n. 5, p. 20, HÖFLER 1970, cit. n. 5, p. 15, SNOJ 1997, cit. n. 5, pp. 54–56.

Vseбина:

(zapisano v zaporedju, kot bo po restavrirani prevezavi):

Iv: De sancto Francisco

1r-1v: Asperges me communes. In oct. vero pentecostes resuntur.

2r-41r: (Naslov na Iv: In vigilia sancti Andree Apostoli) Sanctorale: 2r: In unius honorati, 2v: Vig. Andree, 3r: In festo conceptionis virginis gloriose, Andreas ap., 5r: Lucia v., thomas ap., Felix, Marcellus pp., Priscav., Fabianus et Sebastianus m., Agnes et Emerentiana v., Conversio s. Pauli, 6r: Oct. Agnetis, Purificatio BMV in posvetitev sveč, ad missam, 12r: Valentinian, 12v: in Cathedra s. Petri ap., 14r: Petrus, Gregorius pp., 14v: Benedictus abb., Annunciatio BMV, 17r: Tiburtius et Valerianus m., Philippus et Iacobus app., 18r: Inventio s. crucis, 19r: Barnabas ap., Basilides, Cyrinus et Naborius m., Antonius de Padua, 20r: Marcus et Marcellinus, vig. Joh. Baptistae, 21r: In nat. Joh. Baptiste, 23r: Petrus et Paulus, 24r: In comem. s. Pauli ap., 25r: oct. Apostolorum, Petrus et Pauli, s. Maria Magdalena, Valeria, in s. Petri in vinc., 25v: Stephanus protom., inventio s. Stephani, Transfiguratio Dñi., 27r: Felicissimus et Agapitus, 27v: Donatus m., Cyriacus, Largus et Smaragdus, Vig. Laurentii m., 30r: Vig. Assumptionis BMV, Assumpcio BMV, 31r: oct. Assumptionis, Oct. Laurentii, 31v: Agapitus, Thimotheus et Symphorianus, Yppolitus, Bartholomeus ap., Augustinus ep., Decollatio Ioh. Baptistae, Felix et Adauctus, Nativitate BMV, 33v: Gorgonius, Protus et Hyacinthus, In exaltatione sancte crucii, 35r: in festo stigmatum s. Francisci, 35v: Nicomedes, vig. Mathei ap., Matheus ap., Cosmas et Damianus, Michael, 38r: Franciscus, Oct. Francisci, 39r: Calixtus pp., Lucas ev., Vig. Simonis et Iudae, Symon et Iuda, Vig. Omnium sanctorum, 49r: Omnes sancti, Quattuor s. coronati, Martinus ep., 40v: Caecilia v., Clemen pp. et m.

41r-95vr: Commune sanctorum: 41v: Vig. apostolorum. Vig. Plurimum ap. 46v: In nataliciis apostolorum, In natali unius martyres et pontifices, In natali unius martyris non pontificis, 53v: In natali unius sancti a pasca usque pentecostes ubi aliud non assignatur, 55r: In nataliciis plurimorum martirum a pasca usque pentecostes ubi aliud non assignatur, 56r: In nataliis plurimorum martirum, 74v: In natali unius confessoris (et) pontificis, 183v: in natali unius confessoris non pontificis, 85v: In nataliciis virginis

96r-98r: (Naslov je na 95v) Dedicatio ecclesiae.

98r-104v: Incipit ordo missarum beatae Virginis Marie ad adventu domini usque ad nativitatum, A nativitate usque ad purificationem, A purificationem usque ad pasca, A pasca usque ad pentecostes., A pentecostes usque ad adventum.

104r-104v: Sekvence: Domine iesu christe, Lux eterna, Libera me domine.

105r-115/a v: (naslov je na 104v): Kyriale. In festis maioribus duplicibus, In festis minoribus duplicibus, In minoribus semiduplicibus, In festis simplicibus solemnioribus, In festis simplicibus minoribus.

117r-121r: (naslov je na 115a /v): In aliquorum sanctorum vigilia istud iam supera notata kyrieleison et subsequentes sanctorum in missa cantatur. In

omnibus sanctorum tribus vigilis. Require in maiorum duplicibus. Require in maiorum semuduplicibus.

121v-146r (naslov je na 121r): Prose de sanctis et primo prosa prima de Assumpcione Virginis gloriose genitricis dei Marie. (Na 121v: interpolacija Introitus in festo sacrorum stigmatum) 123r: Prosa de concepcione. 127r: Alia prosa de concepcione, 129r: Alia prosa de concepcione virginis gloriose. 131r: Prosa Gregorii noni prima de beato Francisco, 132v: Prosa secunda de sancto Francisco, 133r: Tercia die: prosa de s. Francesco Beatissimo (pozneje vpisan naslov), 136r: Prosa quarta de sancto Francisco, 138v: Prosa quinta de sancto Francisco, 140v: Prosa sexta de sancto Francisco, 142v: Prosa septima de sancto Francisco, 144r: Prosa pro defunctis.

146r-149v: (poznejši dopis) Missit ad virgines, In festo ss. Trinitatis ad vesperas et laudes.

II. del himne

Popravki: 3r-3v, 32r, 98r.

UDK 75.057"15"(497.4 Ljubljana)

CADELE-INITIALS IN A TWO-VOLUME FRANCISCAN GRADUAL

The two volumes of Franciscan gradual originally formed an entity: one volume, dated 1517 and 1518, is kept at the library of the Franciscan monastery in Ljubljana, whereas the other, dated 1517, is kept at the library of the Franciscan monastery in Graz. Their inner connection and execution at the same pace is also evident from the content, the codicological elements and the style presented by the copyist/calligrapher. There are several painted initials, yet their quality reaches no more than a standard level; the importance of the gradual lies in the over 2,500 splendid decorative lombards and cadele-initials in both volumes: they are a treasure of forms. They are written in several types of decorative alphabet: in addition to lombards, they encompass three types of cadels: in black, in transitory and in hollow form. In many places, the preliminary drawing in hard point can be observed. The hollow cadeles are closely connected with the decorative letters of the Prague-Vienna circle (Psalter for Hanuš of Kolovrat, 1438, Prague, Národní knihovna, Ms Osek 71; Prague Bible, 1478, Vienna, ÖNB, Cod. Ser. no. 4742, two early textbooks for Maximilian I, ca. 1470, Vienna, ÖNB, Cod. 2368 with pages of model alphabet added later, and Cod. Ser. no. 2671; Vienna University documents: Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Fragm. 340, 341 and 342). The initials of the hollow type are shaped as wiry structures composed of connected convex segments and feature typical linking

elements, such as bars that resemble folded parchment scrolls, minute letters as decorative elements, circles, long serifs, and so on. These hollow cadeles reached a level that was preserved with only minor alterations in the decorative alphabets of 16th century printed books.

Both volumes were executed from the first to the last page by a single person, which is evident from the palaeographic analysis of not only the Latin text, but also of line fillers, written in Hebrew letters, yet of Christian, mostly Franciscan, content. The necrology for 1546 states: *Fr. Bartholomaeus de Rudolffswerd. Praedicator et confessor. Pictor bonus. Labaci*. It is impossible to claim with certainty that this inscription features the name of the master calligrapher. In both volumes, in the segments of some initials we can find several small letters that could represent monograms; they may have both narrative and decorative function. They may indicate the names of friars that lived and worked in Ljubljana at the time: 1517 was a joyous year for the monastery, because in that year it became the leading institution of the newly-founded *custodia Carnioliae*.

Captions:

1. Graz, Franciscan monastery library, cod. A 63/51, fol. 267v
2. Ljubljana, Franciscan monastery library, no. 6772, fol. 19r
3. Ljubljana, Franciscan monastery library, no. 6772: 3 lombards (120r, 109r, 96r)
4. Ljubljana, Franciscan monastery library, no. 6772: 9 G cadeles (21r, 3v, 48r, 14v, 34r, 58v, 32r, 41r, 26r)
5. Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Fragm. 342: University document from 1474
6. Ljubljana, Franciscan monastery library, sign. 6772, fol. 1v
7. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2368, fol. 21v: model alphabet in the textbook for Maximilian I.